

ELŐSZÓ

„Magyarok vagyunk és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert mi csak akkor vagyunk külön vallásfelekezet, midőn imaházainkban köszönetünket és legbensőbb hálánkat intézzük a Mindenhatóhoz, a hazára és reánk is árasztott kegyelméért, de az élet minden egyéb viszonyaiban honfiak, csak magyarok vagyunk.”

(A magyarországi és erdélyhoni zsidók
képviselőtének kiáltványa 1848. március 17-én)¹

Mózes kőtáblái a hármashalmon, címerparafrázis, ami egyszerre utal egy államra – annak középkori gyökereire – és egy felekezeti jelképre, ami ennek az államnak a modern keretei között rétegződött felül újabb tartalmakkal. Az izraelita felekezet az – ezer éves fennállását ünneplő – Magyar Királyság területén 1895-ben nyerte el egyenjogúságát a bevett keresztény felekezetekkel. Mózes kőtáblái a hármashalmon az előttük álló honvéddel viszont egy gyökeresen megváltozott körülmények között létező Magyar Királyságban vált egy felekezet partikuláris közösségének – az Izraelita Vallású Magyar Hadviselteknek – a jelképévé. A jelképeket hordozó gipsz falikép évszámait két jelentésréteget hordoznak. Az öntött évszámok (1914-1918) a közös háborús célokkal való azonosulásra, közös harcra és hősideálra utalnak, az izraelita felekezet szerepvállalására a Nagy Háborúban. A kék tolla felülírt évszámok (1940-1945) a második világháborúra és arra az időszakra vonatkoznak, amelyben az ezer éves fennállását ünneplő állam idején kialakult modern felezeti és nemzeti azonosulások sorra kérdőjeleződtek meg a fővonalba került nemzetkonceptiók és állami politikai törekvések részéről.

Egy-egy tárgy által zárványszerűen őrzött emlékezet a létrehozó és használó közösséghez kötődik. Utólagos értelmezései mögött szintén változó közösségi kereteket feltételezhetünk. A gipszöntvény jelenlegi helye a Szegedi Zsidó Hitközség könyvtára, ahol az egykori polgári világ töredékes tárgyi hagyatékából kihelyezett emlékek, fotók veszik körül. Az első világháborús propaganda és a későbbi hőskultusz az európai közép- és kelet-európai sajátságos jelensége volt. A háborús emléktárgyakat reprezentatív lakásdíszként használó európai zsidóság polgársághoz tartozó rétegei – mint e tárgyak létrehozói és használói – saját társadalmi közeget normáit és ethoszát követték e téren is.

A kötet esettanulmányok gyűjteménye, amelyek a modern polgári öntudat, nemzeti és politikai elköteleződés szimbolikus jelenségeit járják körül a magyarországi zsidóság körében. Azt a folyamatot, amelynek során olyan jelképek

¹ Idézi: HEGEDŰS Márton: *Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma*. Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940, p. 2.

fogalmazódhattak meg, mint a tóraszekrény feletti boltívet díszítő Júda oroszlánjai közé helyezett magyar címer, az elhalt szülők iránti kegyelet emlékmécse-sén Dávid-csillagon pihenő Turulmadár, neológ rabbi seremlékének Szentírásán nyugvó széttárt szárnyú Turul, Dávid pajzsába foglalt nemzeti címer/ uralkodói fő, vagy Júda oroszlánjaitól övezett Turulmadarak által tartott Tóratekercs motívuma. A modern többségi társadalommal való összefonódás igényének szimbolikus kifejeződései e tárgyak, azé az integrációs igényé, amelynek megértéséhez a premodern és modern közösség szerveződésének eltéréseire, a változás folyamataira kell visszapiantani.

A modern nyugati társadalom és állam szekuláris alapon történő meghatározásával, a racionalitás, a humanitás és a tolerancia eszméjének kiterjesztésével, egyrészt a zsidó közösségek előtt nyíló lehetőségek, másrészt a környezethez való viszonyulások változtak meg. Ez mind az önmeghatározásban, mind pedig a tradícióhoz és kultúrához való viszonyban megmutatkozott a tudatosan modernizáló zsidóság köreiben. A változások létrehozták a nem-zsidó társadalommal való összefonódás észszerű magyarázatát és stratégiáit, az új felvilágosult zsidó eliten belül pedig a magukévá tett új értékek jegyében újraértelmezték a judaizmust is. A zsidó felvilágosodás képviselői, a mászkilok, ekképp leértékelték a korai modern askenázi judaizmus elszigeteltségét, Talmud-központúságát és kabbalisztikus irányultságát. A közösségek belső kulturális mintáinak terén és a külvilággal való csoportközi stratégiáiban egyaránt reformot szorgalmaztak. Ez az előbbi esetében a belső zsidó kulturális javak körforgásának tágítását és újraorientálását foglalta magába, míg az utóbbinál a zsidók felkészítését a többségi társadalomhoz való közeledésre és annak új lehetőségeiben való részvételre. A zsidó felvilágosodás élesen bírálta a zsidó kulturális és társadalmi mintákat, miközben a modernizált nyugati világba való beilleszkedés stratégiáját kívánta nyújtani. Ezek a törekvések tükröződtek a későbbi neológ irányzat és a zsidó magyarosodási mozgalom meghatározó alakjának, a morvaországi születésű Löw Lipótnak (1811–1875) a tevékenységében is. Az 1848-49-es forradalomban részt vállaló rabbiként az emancipációt, a polgárosodást, a nyelvi magyarosodást és a belső vallási átalakulást szorgalmazta. Az állam iránti lojalitás és a többségi társadalom tekintetében a felvilágosult tendenciáktól eltérő, azokkal párhuzamos stratégiát képviselt a pozsonyi főrabbi, a későbbi orthodoxia meghatározó alakjaként főművéről *Chatam Szofer*ként ismertté vált, Schreiber Mózes (1762–1839), aki az újító tendenciáktól való elhatárolódása okán vált ismertté.

Löw és a Szofer család ugyanannak a modern jelenségnek eltérő megközelítését dolgozta ki. Löw Lipót programját jól tükrözik magyar nyelvű zsinagógai szónoklatai: „Üdvözljétek, izraeliták, hálás örömmel üdvözljétek az új kor szellemét...”² „Valóban, atyámfiai, újat és nagyot alkotott az Isten a magyar hazában”³ – hangzott a felvilágosodás és a magyar nemzeteszme melletti állásfoglalás jegyében lelkesítő forradalmi beszéde. Egy nemzedékkel korábban, *Chatam Szofer* a zsidóság messiásvárására és evilági reményeire vonatkozóan az alábbiakat írta:

2 Lásd Hídvégi Máté: *Löw Lipót beszédei*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.1999, p. 54.

3 Lásd Hídvégi Máté: *Löw Lipót beszédei*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.1999, p. 53.

„Lehettek olyan korok a múltban, amikor részlegesen megváltást nyerhettünk volna [vagyis békét nyertünk volna a világ nemzetivel, akiknek az árnyékában élünk], vagy akár részesülhettünk volna olyan megváltásban, amilyenben [atyáink részesültek] a második Szentély napjaiban; [...] de értelmetlen lett volna, hiszen szent elődeink sohasem érték volna be kevesebbel, mint a teljes megváltás – még ha mi magunk megalkuvók lennénk is, és elfogadnánk a részlegeset. Izrael népének tehát érdemes hosszúra nyúló száműzetést elszenvednie, hogy végül a megváltás teljes legyen.”⁴

Chatam Szofer szavai a Szentély pusztulásával szétszóródott zsidóság tradicionális önértelmezéséből eredtek. Mindkét Szentély pusztulását a kor zsidóságának vétkével, az adott nemzedék bűnével hozza kapcsolatba e tradicionális értelmezés. Az első Szentély a bálványimádás elterjedése miatt pusztult el, a másodikat pedig a belső viszályok, az egyetértés hiánya miatt kirótt büntetésként rombolhatták le a rómaiak. A Talmud a száműzetés három aspektusáról is szól: az Örökkévaló megeskettette a zsidóságot, hogy nem tér vissza a Szentföldre, és nem akarja újjáépíteni, valamint, hogy nem lázad a népek ellen, amelyek között száműzetésben él. A népeket viszont megeskette, hogy nem sanyargatják a zsidóságot annál jobban, amekkora sanyarúságot maga a száműzetés büntetése jelent. Ezt a tradicionális modellt a körülmények nyomása alatt a második világháborúban többen úgy értelmezték, hogy a népek részéről az esküszegés a messiási kor eljövételét hozza közelebb.⁵ Az orthodox hírlapírói elit a modern közép-európai nemzetállam és a zsidóság viszonylatában gyakran nyúlt vissza a hagyományláncolat premodern talmudi elveihez. A sokszor idézett helyek egyike: *Dina de-Malchuta Dina* – királyság törvénye törvény mindaddig, amíg a hatalom nem a zsidóság ellen lép fel. (*bNedarim* 28a és *bBava Kama* 113a-b) A másik hivatkozás pedig a szétszórátás modus vivendijét megteremtő fent említett három eskü (*bKetubot* 111a) volt. A modern nemzeteszméket és szimbolikus kísérőjelenségeiket a judaizmus hagyományos kereteivel kellett összeegyeztetni. A *stadlanut* intézménye és a koronás fő tisztelete bár része volt az európai zsidó közösségi hagyománynak, maga az intézményrendszer változott meg, amihez igazodni kellett. A premodern, társadalmon kívüli, Istentől legitimált uralkodó a modernitással belépett a társadalmi folyamatok terébe, a *stadlan*, a közösséget az uralkodói udvarnál képviselő, a külső keresztény társadalom szokásait és viszonyait jól ismerő közösségi szószóló szerepét betöltő személyek pedig mások lettek: császári és királyi udvari szállítók vagy a modern politikában járatos, tanult férfiak. A képviselő intézményessé tételének igénye pedig a modern állam felől is

4 Szofer Mózes: *Torat Mose* (Pozsony, 1879), 1:36. Lásd még *Derasot* (Kolozsvár, 1919), 2:355. idézi: Ravitzky, Aviézer: *A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam*. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011, p. 20.

5 *bKetubot* 111a. Az értelmezés ortodox sajtóban konkrét, legrészletesebb megjelenése: *Orthodox Zsidó Újság* 1939. máj. 20./ 2. Fischer Fülöp sárospataki főrabbi: *Sovúajisz*, 5699 – 'A három eskü'.

megfogalmazódott, ami új helyzetet teremtett a modernitás tekintetében megosztott zsidóság körében. A 19. század elején formálódó stratégiák, a zsidóság magyarországi emancipálását követően, az egységes felekezeti politikai képviselő céljából báró Eötvös József által összehívott 1868-69-es zsidó kongresszuson végbement szakadás után intézményesültek. A felvilágosult abszolutista állami törekvésekre, a modernitás társadalmi és életmódbeli változásaira a zsidó közösségek különböző stratégiák mentén válaszoltak. Az orthodox zsidóság a kinyilatkoztatásig visszavezetett vallási minták láncolata mentén kezelte a közösséget érintő új jelenségeket. A többségi társadalomhoz való viszonyulás modelljeit a vallási hagyomány, a történeti emlékezet és a mindenkori életvilág keretei határozták meg. A modern állam által életre hívott – hitközségek feletti – kongresszusi és orthodox szervezet nem csak a modern hatalmi politika alakulására volt hivatott reagálni, hanem a modern nemzeteszmeivel létrejött szekuláris „civil vallás” vagy szimbolikus politika diskurzusainak felekezeti-irányzati alakítója is volt. Amíg orthodox fórumokon a lojalitás és a belső autonómia hangsúlyozása a modernitás vallási közösségeket átalakító tendenciáival szembeni védekezés részét képezte, addig a kongresszusi irányzat a lojalitás és a nyelvi magyarosodás felmutatásával az emancipáció és a recepció eredményeit ért külső támadásokra válaszolt.

A modern nemzetállamok kiépülésével megjelent az igény az evilági nemzeti történelem szakralizálására és új közösségteremtő rítusok kiépítésére is. Ezek nyelvezetükben, szimbólumrendszerükben a széles körben elterjedt vallási ismeretekhez nyúltak. A szimbolikus politika, amit a vallásszociológia civil vallás vagy nemzetvallás névvel illet, a vallásgyakorlatra épült rá. A korábbi életvilágok kereteihez, a csoport belső modelljeihez ragaszkodó orthodoxia, valamint a felekezeti hagyományait mérsékelt reformnak alávető és a modern magyar nemzeteszmeivel azonosuló neológia esetében különösen jó vizsgálati terepet nyújt az a nemzetvallás, aminek országos alakítói a csoporton kívüli politikai elit. A zsidó felvilágosodással, majd a modern politikai polgári öntudat kialakulásával olyan jelenségek tűntek fel izraelita felekezeti kontextusban, mint a többségi modern asszimilatív nemzeteszmenyhez való igazodás, a nemzeti történelem nagy eseményeire reflektáló zsinagógai beszédek és a környezet szimbolikus politikájának a judaizmus keretei között történő adaptálása. A zsidó sajtó és vallási tárgyú művészet szintén reflektált ezekre a jelenségekre. Az állam és a hatalom jelképei tűntek fel szakrális tárgyakon, közösségi és családi emlékjeleken.

A világot aktívan átható, azt magyarázó Isten fokozatosan háttérbe szorult. A modernitás átalakító és célra terelő eszközei az egyént célozták meg. Az individuális szabadság és a meghatározott érdekek jegyében történő befolyásolás a polgári társadalmat meghatározó kettősség. Az individualista polgár világának középpontjában önmaga állt. Isten és a transzcendencia a polgári társadalomba két formában jelent meg: az egyén Istenhez való szubjektív, személyes viszonyaként és a személy mögött álló hagyomány részeként. A vallási hagyomány megőrzése nagymértékben formalizálódott, kiürült formában, illetve a transzcenciával való személyes kapcsolatként maradt fenn. Új jelenségként az ateizmus

kezdt teret hódítani. A vallás középkori és koraujkori társadalomban betöltött világmagyarázó, világösszefogó szerepét a modern társadalomban a politika vette át, összhangban a saját világának középpontjaként fellépő polgár világalakító tevékenységével. Az egyének identitásuk fő meghatározóját politikainak tekintik, a nemzethez tartozásban és a politikai irányzat megválasztásában ragadva meg azt.

Az 1867-es kiegyezés érvrendszerének kidolgozása során a korábban csupán referáló sajtó Budapesten is „eszmehirdetővé” vált. A tudatosan modernizáló zsidó irányzatok felekezeti sajtói ebben a társadalmi-kulturális közegben jöttek létre. Az izraelita sajtó a modern társadalmi kérdések újszerű fórumává vált, amely – réteglapokról lévén szó – a helyi középosztályok eltérő csoportigényeit artikulálta az adott lap mögött álló hírlapírói és kiadói elit olvasata szerint. A sajtót egyszerre tekinthető a változás manifesztálódásának és mechanizmusának a modernkori zsidóság köreiből. A zsidó élet megváltozott, a modern sajtó pedig a változás jelenségeinek megtárgyalását segítette. Ezáltal magának a változásnak is elősegítője volt, bármennyire is nem szerepelt ez a célkitűzései között. A sajtó a szimbolikus politika szimbolizációs folyamataihoz is teret szolgáltatott.

A kötet tanulmányai sajtóforrások, homíliák, emlékalbumok és emlékek tükrében vizsgálja a nemzetvallás különböző adaptációit, a zsidó önmeghatározás útjait a magyarországi zsidóság körében. A tanulmányok 2010-2015 között íródtak önálló vagy társszerzős írásként a vallási néprajz szegedi műhelye (SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport [03 217], Bálint Sándor Valláskutató Műhely),⁶ és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem kutatóinak tudományos együttműködésében.⁷ Első- vagy másodközlésben megjelenő tanulmányokat tartalmaz. A kötet öt tematikus egységre oszlik. A *rendi és nemzeti világok határán* megjelenő zsidó válaszokról szóló írások a judaizmus premodern hagyományainak, koronás fő tiszteletének modern nemzeteszmeivel való összefonódásait, a Habsburg dinasztia és a nemzet iránti párhuzamos lojalitás és a dualizmus-nosztalgia társadalmi kereteit járják körül. *Zsidók a népek háborújában* témakörben az első világháborús propaganda judaizálását, a zsidó hőskultusz gyökereit és kiteljesedését tekinthetjük át. *A Turul szárnyai alatt* című egység a trianoni határok kérdését járja körül, a két világháború közötti új közép-európai realitás budapesti zsidó sajtóvisszhangjait vizsgálja. A Szentföld emléke, a vallási emlékezet modern (át)értelmezései a *Mózes a bölcs államférfi* toposzában jól tükröződik. A modern nemzetállam iránti lojalitás milyen Szentföld-értelmezéseket és messianizmust tesz lehetővé

6 A 2010-2012 között megjelent tanulmányok többségükben az SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék OTKA pályázata (68325) és az OR-ZSE-MTA Zsidó Kultúrakutató Csoport (TKI 237/2007) keretében végzett kutatások eredményeiből származnak. 2013-2015 között Glässer Norbert egyéni vagy társszerzős tanulmányait az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársaként írta, amit a kötet tanulmányonként lábjegyzetben jelöl.

7 A kötetben megjelent cikkek társszerzői: Fényes Balázs, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Szentírás és Talmudtudományi Tanszékének docense, Glässerné Nagyvillés Anikó, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történelemtudományi Doktori Iskola Modernkori Doktori Programjának doktorandája és Zima András, az OR-ZSE Történelem Tanszékének adjunktusa.

a vészkorszak előtt? A kötet utolsó két tanulmánya a külföldre elszármazott orthodox közösségek 19-20. századi Kárpát-medencei szimbolikus térhez és egykori közösségi életmódhoz való viszonyát járja körül az *óhaza emléke* mentén.

A kötet célja segíteni annak megértését, hogy milyen társadalomtörténeti változásokon ment keresztül a magyarországi zsidóság önmeghatározása, rávilágítani a jelenkori diskurzusok történeti alapjaira, az egyes diskurzuselemek változó kontextusaira és jelentéstársításaira. A tanulmányok diskurzusokat mutatnak be, ezért célunk nem az „objektív valóság” rekonstruálása, sokkal inkább a kulturális fordítás egy gyökeresen megváltozott környezetben. Jelenünktől távol eső, sok esetben a családi és közösségi emlékezettel össze nem kötött életvilágok tagjainak stratégiáit értelmezzük és kíséreljük meg érthetővé tenni a mai magyar társadalom és a zsidó nemzedékek számára.

Glässer Norbert

